

УДК 94/282

**Василь Педич,
Віталій Тельвак,
Вікторія Тельвак**

Історико-церковні проблеми в дослідженні Івана Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI віку»

Досліджуються історико-церковні проблеми в праці Івана Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI віку». Відтворено малознані сторінки релігійного життя українців Львова на початку їхнього національного піднесення в першій половині XVI століття.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, Львівська Русь, руське духовенство

Vasyl Pedych, Vitaliy Telvak, Viktoria Telvak

History and ecclesiastical issues in Ivan Krypjakevych's research «Lviv Rus in the first part of XVI century»

Ivan Krypjakevych's research «Lviv Rus in the first part of XVI century» investigates history and ecclesiastical issues. There has been made a conclusion that author managed to reconstruct little-known pages of ecclesiastical life of Ukrainians in Lviv at the beginning of their national revival in the first part of XVI century.

Keywords: Ivan Krypjakevych, Lviv Rus, Rus clergy

Іван Крип'якевич – знаний український історик, учень Михайла Грушевського, представник його львівської історичної школи [1]. Науковий доробок вченого загалом є достатньо вивченим, але історико-церковна проблематика в цілому і, зокрема, у львівській Русі першої половини XVI ст. в його опрацюванні залишаються маловивченими – у вітчизняній історичній науці немає праць, де б вони виступали предметом самостійного історіографічного аналізу. Коротка післямова упорядника видання монографії І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI віку» та його збірки документів «Матеріали до історії Львівської Русі (1460–1550 pp.)» М. Капрала до сьогодні залишається чи неєдиною спробою узагальненого погляду на цю студію [2, с. 350–353].

Вона була підготовлена на історичному семінарі професора М. Грушевського і надрукована в «Записках НТШ» в 1907 р. [3]. Її появи пере-

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

дувала цілеспрямована археографічна розвідка молодого галицького історика у міському архіві Львова над актовими матеріалами радецького суду (видання актів до історії Львова, особливо з XV–XVI ст. входила у видавничі плани, розроблені М. Грушевським ще в 1894 р.) [4, с. 438]. Перед публікацією своєї праці автор представив її на обговорення не тільки на згаданому семінарі в університеті, а й на засіданні історико-філософської секції НТШ [5, с. 399]. Як зазначає М. Капраль, М. Грушевський взяв безпосередню участь в редагуванні рукопису при підготовці до друку (в архіві вченого зберігся рукопис з його виправленнями) [2, с. 351].

Розвідка І. Крип'якевича розпочинається з надзвичайно цікавого синтетичного авторського огляду становища Галичини на зламі XV і XVI ст. Він констатував, що в середині XV ст. руська суспільність в Галичині «доживала [...] останні хвилини свого національного життя» [2, с. 1]. На його думку, упадок «руського елементу» розпочався за останніх галицьких князів, пройшов через часи Казимира, Володислава Опольського, панування Ягайла та за перших його нащадків «дійшов кінця». Насамперед упали руські міста, засаджені німецькими колоніями, що стали швидко розвиватися. «Знайшовши собі землю добре підмащену виїмковими правами і привілеями, – образно зазначив історик, – розрослися розкішно, пустили глибоко коріне, а пожирливе віте стали розтягати широко навкруги, обхапуючи чим раз більше простору і відпираючи все далі і далі туземну руську рослинність – аж її зовсім приглушили» [2, с. 1].

І. Крип'якевич простежив поступове обмеження «руської людності» у її участі в міських урядах, у вступі до цехів, у заняттях торгівлею, у праві вільно «дідичити» спадщину, у накладанні надзвичайних повинностей, у невизнанні в магістраті чинності їхніх свідчень, а також відзначив те, що «релігійні обряди були піддані обмеженню і зневазі». Він поки що не деталізує їх, а лише констатує, як доказ того, що «в цілім міському життю відсунено її на другий плян» [2, с. 2]. Унаслідок цього, наголосив він, «старий город, в котрім колись збиралося і кипіло жите цілої землі, втратив руський характер [...]. Так, вирвано з живого тіла староруської землі її серце» [2, с. 2]. Однак, зауважив дослідник, й сама земля не залишилась такою, якою була в «часах незалежності».

Новий устрій, принесений польським пануванням, почав різко відмежовувати суспільні верстви, котрі ледве були зазначені в давній Русі. На місце різноманітних, але майже рівних між собою груп населення, стверджував історик, прийшов «оден шабльон: привілейованих і безправних, шляхти і хлопів» [2, с. 2]. Селянство, втративши свою землю і волю, було змушене відробляти панщину і підлягати панському суду. Друга частина населення – нащадки руських бояр – зберегли свої давні права. Але змушена була ця «нова руська шляхта зложити свій національний характер [...] тонути все більше в морі чужинців» [2, с. 2]. Підупало також духовенство, хоч було воно, зазначив І. Крип'якевич, «найкраще організоване, бо найближче стояло при одинокій ще національній інституції, церкві». Однак проти державної католицької церкви, стверджував він, православна – була фактично безправна, а руське духовенство позбавлене політичного значення. Польське панування завдало галицькій суспільності «тяжкі рани», підсумував історик. Щоправда, він переконаний, коли в народові, незважаючи на тяжкий гніт, ще збереглася «іскра духа, дрібка національної свідомости й енергії – він не загине» [2, с. 3]. Дослідник висловив жаль, що «народний дух» не переніс всіх катастроф, які на нього звалились, що «в народню душу війшла гірка зневіра, а з нею бездушна апатія» [2, с. 3]. Як приклад такої апатії, він навів безпрецедентний факт, коли за наказом Ягайла з перемишльського собору викинули кістки руських небіжчиків – у відповідь тільки «ридання і плач». «Безслідно» проходять в Галичині тогочасні найвагоміші історичні події. Зокрема, Флорентійська унія, яка, на думку історика, повинна була «зробити фермент», не отримала «ніякого руху, ні за, ні против». Занепад Константинополя, з котрим пов'язували давні релігійні відносини, «не збудив ніяких спочувань» [2, с. 3].

І. Крип'якевич відзначив, «як наново підноситься» національне життя на зламі XV і XVI ст. «Чи то чаша народного горя перейшла вже міру, – дещо патетично наголосив дослідник, – утиски [...] достукалися до душі в знеможенім тілі, чи може проявив з заходу вільнійший дух ренесансу – відродження – будяться поневолі й ті, що спали сном середніх віків» [2, с. 3]. Рух розпочали селяни, які не хотіли коритися панам. Відбулися десятки дрібних, малоорганізованих виступів, а згодом селяни сотнями втікали у вільні степи Наддніпрянщини «готовити

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

матеріал до козацьких повстань». Пробудилося також міщанство, зазначив історик. Він навіть приклади, коли українці Перемишля посилали депутацію за депутацією до короля з вимогою урівняти їх у правах з католиками в магістраті і суді. Коли польський король Ян Ольбрахт в 1497 р. спробував заборонити русинам з львівського передмістя торгувати разом з вірменами і євреями, то проти цього рішення протестувало 13 галицьких містечок [2, с. 4].

Відзначив дослідник також активізацію духовенства. «За міщанством не лишається позаду духовенство, – стверджує історик, – спершу забезпечує свої станові права, потім стає по містах в ряди борців против насильств правительства» [2, с. 4]. До прикладу, він наводить енергійну діяльність тодішнього перемиського єпископа Антонія Оникія. Владика збирає духовенство і шляхту на з'їзди і собори, незважаючи на заборони, наказує бити у церковні дзвони під час служб божих, йде із запаленими свічками і піднесеними хоругвами до хворих. Так само поступає й нижче духовенство [2, с. 4].

Історик зауважує, що навіть краківський міщанин Фіоль звернув увагу на пробудження («свіжий рух») краю і вважав «небезкорисним для своєї кишені друкувати для Галичини церковні книги, хоч би на перекір заборонам своїх духовних властей» [2, с. 5]. «Взагалі це переломовий час. В цілій Галичині, – пише І. Крип'якевич, – видно надзвичайний рух, новий, небувалий підєм духа, давна апатія десь щезає, родиться свіжа енергія й охота до діла» [2, с. 5].

Він чітко задекларував основну мету своєї розвідки – «дати пробу образу життя руського міщанства з першої половини XVI в.»; оскільки воно фактично є не дослідженим і не тільки через відсутність джерельного матеріалу, а й через «невідповідне трактування предмету» [2, с. 6]. Попередні дослідники сфокусували увагу на історії львівського братства, але за ним, стверджує історик, зникли «творці цього братства, львівські міщани» [2, с. 6].

Покликуючись на ретельно опрацьовані радецькі акти, І. Крип'якевич проаналізував імена і прізвиська руського міщанства тогочасного Львова. Він зауважив, що в умовах багатонаціонального середовища міста, де поруч проживали німці, поляки, вірмени, татари, євреї, греки, турки, італійці та ін., цілком імовірним було те, що русини, якщо й не підпадуть зовсім під «космополітичний вплив і

не позбудуться вповні своїх прикмет в ономастиці», то хоч частково візьмуть собі чужі імена. Проте гідне подиву, переконаний дослідник, що «імена наших міщан такі чисто, свіжо й типово руські, так прегарно збережені від всяких чужих примішок. Так, як би се було якесь консервативне село, куди не доходить ніякий посторонній вплив, а не середньовічне місто з великою торгівлею, з розвиненим цеховим устроєм, з магдебурзьким правом, з безнастанним припливом людей з усіх городів» [2, с. 11].

Дослідник простежив економічний розвиток русинів, який, на його думку, йшов у парі з кількісним і територіальним. Він стверджував, що на основі міських актових матеріалів можна, хоч в загальному, дізнатися – якими ремеслами, промислами чи торгівлею вони займалися. Історик докладно розглянув економічне становище міщан, їх господарство, будинки, побут, предмети мистецтва, літературу та, наскільки дозволив зібраний матеріал, подав історію поодиноких міщанських родів, простежуючи їх через кілька генерацій [2, с. 10–55].

І. Крип'якевич зупинився на характеристиці взаємин русинів з іншими «націями Львова», поряд з якими вони мешкали. Розпочав він з євреїв, які безпосередньо «сусідували з Русинами». Опрацьовані джерела засвідчили непоодинокую співпрацю між ними. «Мотивів до сього шукати треба не в міщанськiм братолюбствi, – зауважив дослідник, – як в матеріальних причинах: в потребі гроша» [2, с. 56]. Євреї вже тоді мали, стверджував дослідник, «поважні капітали». Непорозумінь, особливо на релігійному ґрунті, «як це стало пізніше», тогочасні джерела не зафіксували, наголосив він. Розглянув історик також взаємини з вірменами, які так само характеризувались відсутністю ворожнечі. Щодо «пануючих націй» німців та поляків, то І. Крип'якевич наголосив, що «не всі вони стояли в однакових відносинах до руського міщанства». Між біднішими верствами не видно «ніякого ворогування», вони позичають гроші, продають і купують будинки, «взагалі живуть в злагоді як пристало сусідам з сусідами» [2, с. 57].

Зовсім по-іншому складались взаємини серед багатих міщан. Ілюстрацією протистояння і боротьби між ними був епізод з історії купецького цеху, наведений дослідником. В акті 1529 р. купці-

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

католики скаржилися радецькому урядові на купців грецького обряду, що ті не хочуть ходити до костелу, коли «відбуваються похоронні обряди, або служби за померших по цеховім звичаю». Рада, зазначає історик, наказала «всім тим руським купцям, що купили крамниці від католиків, ходити разом з жінками до костелу на цехові служби, хто б противився сьому, на того назначену кару воску» [2, с. 59]. Міська рада, стверджує він, «стала вже тоді монополем і синекурою» найбагатших міщан-католиків. «Всі ласки ради до руської людности, – пише І. Крип'якевич, – мають вартість відпадків від стола, котрими зацитькується голодного і одертого з прав» [2, с. 59].

Дослідник звернув належну увагу на обмеження русинів в релігійному і міському житті. Коли вони розпочалися і який вплив на це мало спольщення Львова в першій половині XVI ст., яка народність – польська чи німецька – була більш «не толерантна» до русинів? Такі дослідницькі запитання логічно постали перед істориком. Відповідаючи на них, він конкретними фактами довів, що вони «свідчать скоріше на не користь як користь Поляків» [2, с. 60]. Так, за німецького правління руські міщани мали доступ до ради, а за польського – не мали; від 1520 р. зникає посада «руського писаря» в магістраті, що була весь час за німецького урядування; у XV ст. русини могли купувати будинки в Ринку, а в XVI ст. – не могли і т. ін.

Систематизуючи наявні утиски, І. Крип'якевич виділив «п'ять точок» релігійних обмежень: «Русинам не дозволяли складати присягу перед урядом, відсилали їх з нею до церкви; в урядах свідоцтва Русина не приймають зовсім; коли руський священник іде з святими тайнами до слабого то не вільно йому переходити улицями або ринком з запаленими свічками; магістрат надуживає права патронату над руськими парохами; не можна нести померлих на цвинтар з відповідними церемоніями» [2, с. 61]. Він також чітко окреслив «чотири точки обмежень русинів в «міській життю»: «Русини не мають права купувати домів поза своїми улицями; не вільно їм продавати вина, пива і иньчих горячих напоїв, ані брати в наєм шинки; не вільно продавати сукно на лікті; не вільно вступати до нових ремесел і цехів» [2, с. 61].

Історик зауважив, що скарги русинів на ці обмеження, на жаль, не збереглися. Про їх зміст дещо можна було дізнатися з відповіді

на них короля, котрий 1524 р. відвідав Львів. У ній І. Крип'якевич помітив цікаве обгрунтування міщанами потреби скасування обмежень: «Три обставини: перше – Русини сидять на тім праві, що і всі міщане; друге – руські міщане поносять всі тягарі рівно з католиками; третє – Русини у Львові представляють чисельно поважну силу» [2, с. 62]. Однак усі їхні «прошення» були безуспішними. Вони дістали, зазначив дослідник, деякі «полекші» лише в релігійних справах: дозволено допускати їх як свідків у судах, нести померлих і Святі Тайни усіма вулицями, але без запалених свічок, тільки на своїй вулиці могли вони провадити всі необхідні обряди і т. ін.

І. Крип'якевич детально проаналізував релігійне життя українців Львова, а також зупинився на окремих сторінках історії львівського братства як «синтезі тодішнього руського життя» [2, с. 93]. У Львові в тих часах історик нарахував дванадцять православних церков, значно розширивши наведений о. А. Петрушевичем список (І. Крип'якевич умістив у додатку до своєї розвідки каталог львівських церков і парохів до середини XVI ст. та перелік монастирів) [2, с. 97–101]. Зі згаданих церков, наголосив він, лише одна – церква св. Успення Богородиці знаходилася в «мурах міста», решта, такі як св. Богоявлення; св. Благовіщення та ін. – на передмістях. Біля кожної церкви дослідник подав список її священників та роки їхньої служби, наголосивши, що «духовенство тримається солідарно в своїм крузі». Син священника ставав по батькові наступником на парохії, якщо не було сина, то парохом ставав зять або хтось із найближчої родини. І. Крип'якевич виявив дуже серйозну «хибу» в тодішніх церковних наданнях та привілеях, бо вони «записувалися не на церкву, як інституцію, а лише на пароха» [2, с. 66]. Оскільки на окремі парохії сиділи члени того самого роду, церковне майно «не виходило з рук одної родини», ставало «дідичним в попівській родині», і вони вважали його приватною власністю. Поступово виникли великі протиріччя між громадою і духовенством, що, на думку історика, було одною з причин появи нового, братського, руху серед міщанства. Цей рух, наголосив він, був спрямований не назовні («не на верх»), а на впорядкування внутрішніх відносин у громаді, на взяття під опіку церкви і її майна, врешті, на те, щоб зробити церкву з «півприватної інституції публічною» [2, с. 68]. Дослідник зазначив, що у Львові

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

був один тип братства – братства при церквах, а найважливіше – при церкві Успення св. Богородиці.

Докладно розглянувши організацію братства, І. Крип'якевич звернув увагу на те, що «членом братства міг бути кожний хто записався, без різниці чи се був міщанин львівський чи селянин, чи шляхтич» [2, с. 71]. Він зазначив також «оден характерніший бік братства – змагане до сього, щоб виробити як найбільшу солідарність і найтісніший зв'язок і між членами братства і між цілою руською людністю» [2, с. 72]. На доказ цього історик навів два пункти його статуту: братчик, посварившись з братчиком, не мав права йти «до иньшого уряду», не поскаржившись перед тим «братії»; хто вступив до братства, не може з нього вийти, подібно як з монастиря.

Дослідник простежив процес зростання напруження і суперечностей між братством і священиками. «Опіка братства, – пише І. Крип'якевич, – хоч, безперечно, корисна для церкви, для духовенства стає не вигідна і більш енергійні одиниці між съвящениками стараються з неї видобутись» [2, с. 76].

Пробудження національного життя у Львові, стверджував дослідник, вийшло за межі міста і дало поштовх широкому всенародному рухові, що охопив цілу Галичину і привів до відновлення львівського єпископства. «І перед тим загальним піднесенням духа і сил, – наголосив історик, – мусить уступити й король і архієпискуп [...]. Галичина осягає свої горячі бажання – владицтво відновлено» [2, с. 86]. Не зупиняючись на розгляді тієї тривалої боротьби, він зауважив, що тут не обійшлося навіть «без хабарів», «православні [...] охотно постачили намісникови тих триста чи більше волів, которими треба було оплачуватись королеви і королевій» [2, с. 83–84]. Зазначимо, що вчитель молодого історика М. Грушевський також писав про це: «Православні справді знайшли дорогу до Бони (королеви – авт.), й пообіцявши доброго хабара здобули її ласку. Славна хабарниця взялася до старого короля й осягнула свого...» [6, с. 438]. Таким чином, наприкінці 1539 р. король видав привілей на обіймання посади єпископа Львівського Макарію Тучапському, якого в 1540 р. висвятив київський митрополит. «Був се великий тріумф, – зазначив І. Крип'якевич, – для цілої Руси. Але передовсім могло тріумфувати львівське міщанство [...]. В сій горячій атмосфері будиться серед

галицької суспільності давно загублена національна свідомість. Видобуваються з архівів привілеї, читаються старі записки, розбирається історія релігійного переслідування Руси» [2, с. 84–85].

Характеризуючи особу львівського єпископа Макарія Тучапського, дослідник підкреслив, що «в ряді галицько-львівських єпископів він займе одно з найважніших місць, його десятилітні змагання загоїли багато ран в розбитій галицькій церкві» [2, с. 86]. Взагалі був це чоловік «годний й Богу й митрополиту, й шляхті і всему посполству закону греческого» [2, с. 83]. Серед його різнопланової діяльності найбільшу вагу історик поклав на організацію ним церковних братств – при Благовіщенській церкві в 1542 р. та при церкві св. Миколи в 1544 р. «Тучапський, як давній братчик, котрий завдячував братству своє владцтво, – наголосив дослідник, – найліпше розумів, яку вагу в тодішнім житю мали такі братства» [2, с. 89].

Узагальнюючи, І. Крип'якевич звернув увагу на те, що з давнього культурного життя русинів найкраще утримались мова і віра, все решта опинилося «під перевагою чужини», не тільки за формою, але й за змістом. Так, «техніка ремесел, торгівельні операції, будова домів, штука в певній мірі, цілий політичний устрій – все було переняте з заходу, а принайменше стояло під західним впливом» [2, с. 92]. Отже, місце власної творчості зайняла «рецепція чужої культури», зробив висновок історик. Проте «руський організм», який, на його переконання, був достатньо сильний, вийшов з перемогою з цієї кризи. Наприкінці XV ст. Русь, стверджував дослідник, була вже «переодягнута» в нову «культурну одіж», хоч вона і була «некомплектна» та її вистарчило на три подальші століття. У підсумку, з'явився новий тип у житті України – міщанин, «матеріальним житєм подібний до Заходу, вірою і мовою звязаний з руським Сходом» [2, с. 93], констатує І. Крип'якевич. Розпочалася тривала, вперта боротьба «всюди і за все: за землю, ремесла, торгівлю і церкву» тощо. І хоч вона ще слабка, а успіхи її незначні, на його думку, вона була важлива «не здобутком», а самим фактом, «як доказ сили міщанства» [2, с. 93]. «Синтез тодішнього руського життя» – братства – своїм змістом «лучаться» зі старим культурним життям, наголошує історик, але форму мали нову, західну. При тому вони надали Русі внутрішню самоуправу і стали «репрезентацією руського міщанства на верх» [2, с. 93].

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

Досить цікавою виглядає думка І. Крип'якевича про те, що братство виступає як колективне «Я», бо «ще не народивсь на руській вулиці індивідум». Загалом, він вважав це прикметною особливістю середньовіччя, яке «відносилось все ворожо до одиниці, силувалося піддати її під безоглядне верховодство громади». Дарма питати, наголосив історик, хто автор статуту братства, хто писав протести 1520 р., хто організував боротьбу за відновлення владицтва? – це робота цілої громади. Дослідник зазначив, що навіть Тучапський – «найвизначніший чоловік на руській вулиці, не індивідум в повнім значінню, се радше носитель ідей громади, як самостійний піонер їх, радше збирає овочі, як сіє новий посів» [2, с. 96].

Отже, зробив висновок І. Крип'якевич, життя русинів першої половини XVI ст. продемонструвало значний поступ порівняно з попередніми роками, але, на його переконання, це було лише початком процесу національного відродження. Він помітив тут закорінення всього того, що зацвіло «пишним цвіттом» на зламі XVI і XVII ст. Коли постала «велечава ренесансова церква», братська школа перетворилася на «огнище просьвіти», книга перестала бути рідкістю, а братська друкарня заповнила своїми виданнями цілу Східну Європу.

Завершуючи огляд життя львівської Русі першої половини XVI ст., І. Крип'якевич чітко наголосив, що його дослідження мало поки що характер передвступних студій. Оскільки цілий матеріал до історії руського міщанства ще не зібраний, як також ще не вивчена належним чином історія інших народів, які проживали тоді у Львові, то, на його переконання, потрібно «віднаходити і уставляти факти, що найбільше аналізувати їх, синтезу треба відложити на пізніше» [2, с. 92]. Його наукова розвідка є переконливим свідченням успішної реалізації заявленого авторського підходу. Вона була своєрідним підсумком перших архівних досліджень молодого історика і отримала схвальну оцінку його вчителя. «Від «А» до «Зет» – новий матеріал», – так схарактеризував роботу М. Грушевський [6, с. 83].

Отже, на основі сухого документального матеріалу завдяки надзвичайно ретельному використанню навіть дрібних фрагментарних звісток і вмілому їх доборові та комбінуванню, з-під пера І. Крип'якевича вийшов пластичний образ життя львівських українців кінця XV – початку XVI ст., серед якого належне місце знайшли історико-церковні пробле-

ми. Треба наголосити ще на одній характерній особливості праці, яка буде притаманна також всім наступним дослідженням історика – живий, легкий виклад матеріалу, який читається з неослабним інтересом від початку і до кінця. Варто погодитися з думкою І. Джиджори про те, що «з боку методичного оброблення це, безсумнівно, одна з найкращих праць, присвячених дотичному питанню і становить цінний вклад для нашої історичної літератури» [8, с. 157]. Насамкінець варто зазначити, що І. Крип'якевич планував видати опрацьовані ним історичні акти, але, на жаль, з різних причин вони не були надруковані. Його джерельна збірка разом із репринтним перевиданням монографічного дослідження побачила світ в 1994 р. у серії «Львівські історичні праці. Джерела» львівського відділення Інституту української археографії [2, с. 103–349].

1. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Педич. — Львів, 2016. — 440 с.
2. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / І. Крип'якевич ; упоряд. М. Капраль. — Львів, 1994. — 243 с.
3. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку / І. Крип'якевич // Записки НТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVII. — С. 77–106; Т. LXXVIII. — С. 25–60; Т. LXXIX. — С. 5–51.
4. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст. : плани, проекти, програми видань. — К., 1993. — 323 с.
5. Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ під проводом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / І. Крип'якевич // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 392–411.
6. Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К., 1994. — Т. V. — 687 с.
7. Крип'якевич Р. Історик України / Р. Крип'якевич / Дзвін. — 1990. — № 5. — С. 17–23.
8. Бібліографія // Літературно-науковий вістник. — К., 1907. — Т. XXXIX, кн. X. — С. 312–314.